

Олена Михайлова

Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня — середина червня)

Розглядається військово-господарча співпраця між Польщею та УНР під кутом зору практичної конкретизації умов військової конвенції Варшавського договору, в якій були прописані умови спільного наступу та перебування союзників на території Правобережної України у кінці квітня-середині червня 1920 року.

Рассматривается военно-хозяйственное сотрудничество между Польщей и УНР с точки зрения практической конкретизации условий военной конвенции Варшавского договора, в которой были прописаны условия совместного наступления и пребывания союзников на территории Правобережной Украины в конце апреля-середине июня 1920 года.

Strategic cooperation between Poland and UPR from the point of view of practical concretization of conditions of the military convention of the Treaty of Warsaw is examined in the article. In particular, it deals with the fulfilling of the conditions of joint offensive and allies' staying in Right-Bank Ukraine from the end of April till the middle of June 1920.

Представлена стаття присвячена розгляду військово-господарчих відносин, що склалися протягом кінця квітня — початку червня 1920 р. між Польщею та Україною в рамках укладеної між ними 21 та 24 квітня 1920 р. відповідно політичної та військової конвенцій. Ці хронологічні межі окреслюють перший етап існування союзницьких відносин, що асоціюються з гаслом «За нашу і вашу свободу!» та стрімким успіхом Київського походу на Правобережній Україні, тріумфальним входом до

Києва 7–9 травня та утриманням лінії антибільшовицького фронту до 10 червня, коли було залишено українську столицю союзницьким військом. За цей час почали застосовуватися на практиці права і зобов'язання кожної зі сторін Варшавського договору: спільний військовий наступ на Київ, формування, озброєння Армії УНР, утримання польської армії на території УНР шляхом проведення реквізицій та організація і розподіл цивільно-військової регіональної влади.

Польська історіографія представлена різноманітними розробками теми польсько-українських відносин 1919–1920 рр.¹. Краківський дослідник Ян Яцек Бруський в своїй широко-масштабній монографії «Петлюрівці. Державний центр УНР в екзилі (1919–1924)» зупиняє, зокрема, свою увагу і на тих ключових військово-господарчих проблемах, поява яких поступово призвела до розпаду польсько-українського союзу, а саме: чи був зрив мобілізації в травні випадковим чи закономірним наслідком недовіри польського союзника; чи мобілізація в травні в Ямпільському, Могилівському та частині Новоушицького повітів була дозволена польською владою; які були матеріально-технічні можливості польської армії щодо надання обіцяної допомоги Армії УНР?; чому роззброєні галицькі бригади не змогли організовано вступити до Армії УНР, а приймалися лише як поодинокі добровольці; чому саме такою була поведінка польських військ (самочинні реквізиції, вивіз українського майна) та адміністрації в Україні, яка часто зводилася до легковаження українського союзника, переоцінки власних сил та прав².

Спробою часткової відповіді на ці запитання стало видане 2003 року наукове дослідження Яцека Легеча, вперше повністю присвячене висвітленню участі Армії УНР в польсько-українсько-більшовицькій війні 1920 р. (як називає її автор) з військово-господарчої точки зору. Автор сконцентрував свою увагу на розгляді не тільки фронтових операцій Армії УНР, але і на її численності, стані озброєння та постачання³. На його думку, влада УНР отримала кредит довіри від українського

населення, але, на жаль, так і не змогла його використати. Для підтримки свого авторитету вона мала бути владою українських урядовців і військових комісарів, відчутною в регіонах. Він вважає, що причиною провалу мобілізації стала нестача людей та неорганізованість української влади, а не недостатнє постачання Польщею свого союзника. Українська армія не могла нарікати на нестачу зброї⁴.

В монографії польського дослідника Яна Пісулинського «Не тільки Петлюра: Українське питання в польській закордонній політиці в 1918–1923 роках» приділено, між іншим, увагу розгляду економічних цілей Київського походу. Так, Начальник Польської держави Ю. Пілсудський вважав, що відхід польської армії з УНР (що передбачалось восени 1920 р.) мав проходити одночасно з забезпеченням економічно-торгівельних пільг для Польщі за рахунок підписання низки умов (фінансової, економічно-господарської, залізничної, торговельної) з УНР, що було б інтегральною частиною Варшавського договору⁵. Автор, однак, не зупиняється на деталях господарсько-фінансових переговорів, зазначаючи тільки, що вони розпочалися 8 травня і завершилися 2 серпня безрезультатно⁶. 9 серпня було досягнуто порозуміння про виділення кредиту уряду УНР (25 млн польських марок щомісячно) в обмін на 30% монополії Польщі на цукор.

Загалом, в польській історіографії панує думка, що українці «не дотягнули» до втілення союзницької ідеї через власну неорганізованість, апатію і ворожість.

Тема польсько-українського союзу 1920 р. як окремий предмет дослідження є й досі нерозробленою в українській історіографії. Безумовно, існують і опублікована документальна база, і багато праць, присвячених різним етапам та аспектам польсько-українського союзу⁷. Проте ще не зроблено перегляду усталеної радянською історіографією концепції про «польсько-радянську війну» для того, щоб обґрунтовано замінити її на інше трактування, наприклад «польсько-українсько-радянську війну 1920 року»⁸.

Значний інтерес в цьому ракурсі представляє книга І. Лісевича «У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень–червень 1920 р.)». Автор на підставі широкої джерельної бази вперше всебічно розглянув ті проблеми (реквізиції, валютне питання, культурне життя і преса, продовольче питання і кооперації), з яким зіткнулися союзники протягом перших двох місяців після підписання Варшавського договору. Він дійшов висновку, що грабіж населення був виключенням, ніж правилом. Прикрі випадки такої поведінки спостерігалися у селах прифронтових зон, що суворо каралося польським командуванням або було провокацією більшовицьких агентів⁹. Нестачі зброї і часу стали основними реперонами для розбудови Армії УНР¹⁰.

Проблема мобілізації більш глибоко розглянута в статті О. Заремби «Розбудова збройних сил УНР і українське селянство (весна–літо 1920 р.)»¹¹. На противагу Я. Легечу, український дослідник стверджує, що результат мобілізації до армії генерала М. Омеляновича-Павленка в Ямпільському повіті майже вдвічі перевищив найбільш оптимістичні прогнози, але скористатись в повній мірі цим, здавалось би, приголомшуючим успіхом не вдалось через брак одягу і зброї. Постачання в черговий раз стало ахіллесовою п'ятою війська. Відсутність зброї фактично звела нанівець успіх мобілізації.

Метою цієї статті є спроба розгляду польсько-українських відносин під кутом зору реалізації та дотримання умов Варшавського договору (зокрема, військової конвенції) з кінця квітня до середини червня 1920 року під час Кихвського походу на Правобережжя України. Для цього необхідно буде розкрити такі питання, як встановлення адміністрації та кордонів; поява суперечливих питань (валютний курс, реквізиції, військова здобич, залізниця) та шляхи їх розв'язання; взаємовідносини між польською та українською владою на місцях та настрої населення; проведення мобілізації до Армії УНР; постачання української та польської армій. Пошук відповідей на ці питання дозволить глибше зрозуміти реалії польсько-української

співпраці, її будні, її так і не подолані проблеми, що стали, зрештою, непереборним бар'єром на шляху до тривалих партнерських відносин.

До наукового обігу вводяться документи і матеріали з фонду 3216 «Управа Головного комісара уряду УНР, 1920», що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). Фонд складається з трьох описів. Особливий інтерес представляють листування Головного комісара уряду УНР К. Лоського з в.о. голови уряду УНР А. Лівіцьким щодо переговорів з Головним Командуванням Військ Польських (далі — ГКПВ) про встановлення валютного курсу, звіти повітових комісарів щодо організації влади на місцях та накази до населення, рапорти про проведення реквізицій, підшивка чотирьох номерів офіційного часопису «Вістник Головного комісаріату уряду УНР».

Розпочатий польськими військами 25 квітня загальний наступ від Прип'яті до Дністра разом з українськими частинами на правому крилі і київському напрямі пройшов блискавично, і вже 7 травня Київ був у польських руках. На 10 травня 3-я польська армія зайняла фронт від вустя Прип'яті — передмістя Києва і далі до Білої Церкви, 2-а польська армія вийшла на лінію Біла Церква — Сквиря — Липовець, а 6-а польська армія продовжила лінію фронту від Гайсина — Вапнярки до Яруги на Дністрі. Штаб 6-ї польської армії розташувався в Жмеринці, штаб 3-ї польської армії — в Києві. Наказом ГКПВ на території Проскурівського, Кам'янецького, частин Новоушицького та Летичівського повітів з 20 квітня на час Київського походу організувалась тилова дільниця (Okręg Etapowy) Проскурів з польською військовою адміністрацією під командою 6-ї польської армії. На території Рівненського, Острозького, Заславського і частин Старокостянтинівського, Звягельського і Овруцького повітів організувалась тилова дільниця Рівне під безпосередньою командою групи Начального вождя Ю. Пілсудського. Місцем осідку ГКПВ став Житомир. Далі на схід в кордонах Поділля, Волині і Київщини

тилове управління мало знаходитись в руках української адміністрації.

8 травня вийшов наказ ГКПВ, в якому наголошувалося, що польські війська вступили на українські землі без анексійних намірів, а тому в польських інтересах була швидка організація і відправлення на фронт українських військ, що дало б можливість польській окупації України тривати лише кілька місяців¹². 12 травня ГКПВ поширило коментар до військової конвенції для начальників фронтів, в якому пояснювалось, зокрема, що ціллю польської сторони було якнайшвидше утворення української армії і підтримка незалежності УНР. Військо отримало інструкції, в яких наказувалося сприяти відновленню української адміністрації¹³. Того ж дня у Варшаві на засіданні економічного комітету Ради міністрів Польщі було вирішено утворити при ГКПВ експозитуру для охорони господарчих інтересів Польщі в Україні¹⁴.

Першочерговим завданням української влади було відновлення на всіх рівнях державних та самоврядних структур. Для організації утримання польського союзника треба було зробити сільсько-господарський перепис для з'ясування запасів збіжжя та худоби у селян, надрукувати гроші та реквізичійні квитки і встановити тверді ціни, створити умови для вільної торгівлі та зміцнення національної валюти. Ще 19 квітня Головний Отаман в своїй телеграмі до перебуваючих на той час у Кам'янці-Подільському представників уряду А. Ливицького, М. Шадлуна та І. Огієнка запропонував для найскорішого відновлення української влади заготовити державні знаки; організувати цивільну владу та органи самоврядування на Київщині і Поділлі, не зайнятому¹⁵ польським військом, та на Волині і Поділлі, що знаходилися під адміністрацією польського уряду, але які з часом мали б перейти під українську владу. 25 квітня С. Петлюрою було ухвалено постанову «Про порядок поновлення влади УНР в місцевостях, звільняємих від большевицької окупації». Відновлення української влади у всіх галузях державного життя покладалося на головного комісара уряду УНР К. Лоського та чотирьох його заступників з адміністративних, судових, фінансових справ та комунікацій¹⁶.

29 квітня, будучи у Рівному, К. Лоський звернувся до населення України з закликом відновити працю державних та громадських установ¹⁷. Тоді ж він підписав наказ «Про організацію адміністративної влади УНР в місцевостях України, звільняємих від московської окупації». Адміністративна влада в губерніях, повітах, волостях, селах, містах і в районах залізниць належала губернiальному і повітовому комісарам, народним самоврядуванням, міським думам і сільським сходам зі старостою. Для підтримки державного порядку організувалась громадська сторожа¹⁸. Планувалося організувати губернiальні комісаріати Волині, Поділля, Київщини та Херсонщини.

30 квітня наказом головного комісара уряду УНР було призначено С. Куриленка в.о. губернiального комісара Волині¹⁹, яким вже 11 травня були затверджені інструкції про організацію тимчасової сільської та волосної влади на Волині². Постанова від 15 травня зобов'язувала власників крамниць виставляти для продажу товари з зазначенням їхньої ціни в карбованцях²⁰. Губернiальний комісар Поділля Є. Колодяжний видав перший наказ до населення Поділля 4 травня, в якому повідомлялося про відновлення на частині Поділля цивільної влади УНР. В адміністративному відношенні Поділля було поділено на дві частини, одна з яких (Кам'янецький, Проскурівський, Ново-Ушицький та Летичівський повіти) не підлягала українській цивільній владі. 15 травня він дав розпорядження власникам магазинів і підприємств не приховувати товар та не спекулювати ним. Наступного дня було повідомлено про встановлення офіційного курсу валют 1:5²¹. 10 травня приступив до виконання своїх обов'язків губернiального комісара Київщини Б. Преснухін. 10-15 травня уряд УНР з центральними установами переїхав з Кам'янця-Подільського до Вінниці²³.

По прибуттю 5 травня до місця свого осідку у Житомирі головний комісар уряду УНР оголосив, що на терені звільненої України обов'язковими платіжними знаками оголошувались гривня та карбованець, але оскільки у населення не було достатньо українських грошей, то тимчасово дозволялося приймати

царські гроші за курсом один рубль за один український карбованець або дві гривні²⁴. Цим наказом вдалося протягом двох днів підняти вартість карбованця до польської марки. На таку ситуацію ГКПВ відреагувало вимогою фіксації курсу 1:10 між маркою і карбованцем, інакше воно погрожувало оголосити цей валютний курс власним наказом²⁵. До того ж ГКПВ вже почало самочинно вимагати дотримання курсу 1:8 в магазинах, внаслідок чого продавці підвищили ціни у вісім разів. Після чергових переговорів сторони домовились про встановлення курсу між польською маркою та царським і радянським рублями в пропорції 1:1:1000, що негласно прирівнювало марку до карбованця. При цьому головний комісар мав пообіцяти, що буде заключений таємний договір, згідно з яким при остаточних розрахунках з поляками буде використовуватися курс 8-10 карбованців за марку. ГКПВ вимагало фінансування польської армії, бо воно отримало від уряду Польщі кредит лише на місяць²⁶.

7 травня К. Лоський під час перебування у Кам'янці-Подільському оцінював ситуацію як «цілком катастрофічну», бо українських карбованців не було, і зроблене ним розпорядження про відновлення діяльності державних установ виконати було неможливо. Він передчував «великий скандал», бо польська влада, спостерегаючи безсилля українського партнера, легко могла перебрати керування справами у власні руки. Він прохав уряд негайно передати в його розпорядження 25 млн. карбованців²⁷, яких вистачило б на місяць для відновлення державних структур Волині, і 200 млн. карбованців — після взяття Києва. Без отримання грошей він погрожував своєю відставкою²⁸.

Для зміни ситуації в валютному питанні 8 травня К. Лоський звернувся з листом до Ю. Пілсудського та до ГКПВ, переконуючи у необхідності встановлення валютного курсу у співвідношенні 1 марка:1,5 карбованця. Такий захід знизив би наймовірну дорожнечу продуктів та відповідно витрати уряду УНР на утримання державних установ; до того ж потрібно було б менше друкувати українських грошей. В протилежному випадку при прожитковому мінімумі в 400 карбованців на добу уряду

необхідно було б витратити щомісячно на виплату зарплати тисячі держслужбовців лише однієї Волині принаймні 50 млн. карбованців²⁹.

12 травня на фінансовій нараді при головному комісаріаті уряду УНР у Житомирі, на якій обговорювалась пропозиція польської сторони встановити курс між польською маркою та карбованцем 1:8, українською стороною було вирішено зачекати протягом 18 днів для встановлення відповідного валютного курсу після відкриття місцевих банків та асигнації до Державного банку 1 млн карбованців (з розрахунком ще на 15 млн карбованців)³⁰.

Проте того ж дня у Вінниці на спільному засіданні членів уряду УНР та військових представників Польщі було встановлено курс валют на рівні 1:5, що мало тривати до 15 червня³¹. До Державної Скарбниці польська марка не мала приймалась.

В перші дні Київського походу настрої українського населення при зустрічі польської армії оцінювався як приязний та повний ентузіазму, оскільки воно дуже постраждало від більшовиків. В середині травня, за спостереженнями Польської військової організації, населення України ставилося до польської присутності стримано, не вірячи в союзницькі наміри польської армії; а тому, робився висновок, від коректної поведінки польської армії залежав і стан тилу, і політичний успіх союзу³². Оскільки селяни давали продукти без суперечок, лише з недовірою ставилися до реквізиційних квитків, то для здобуття їх прихильності польська армія не повинна була проводити насильницьких реквізицій³³.

Проте саме грабїж та самочинні реквізиції стали джерелом постійних конфліктів на локальному рівні та головною отрутою союзницьких відносин.

Згідно з п. 6 військової конвенції, український уряд зобов'язувався постачати польській армії за діючими в ній харчовими нормами продукти, підводи, коней та фураж. Якщо такі поставки були неможливими, то український цивільний комісар у порозумінні з інтендатурою армії мав проводити реквізиції

необхідних продуктів серед місцевого населення, розплачуючись з ним оплаченими і гарантованими урядом УНР реквізиційними квитками, в яких на двох мовах мала бути зазначена кількість забраних продуктів чи коней³⁴. Ці квитки могли бути сплаченими в той же час за встановленими урядом УНР цінами, оскільки він зобов'язувався надати польській армії необхідну кількість української готівки. З іншого боку, продукти, доставлені польським урядом, обраховувались і сплачувались польською валютою урядом УНР за цінами польської армії. В свою чергу, польська армія по мірі можливості преміювала реквізиційні квитки та свідоцтва, сплачені готівкою, сіллю, нафтою та іншими продуктами першої необхідності згідно з окремо виробленими інструкціями. Польські старшини з господарських питань мали стежини в українських частинах за одноманітністю преміювання. Право на проведення реквізицій було у інтендатури дивізії польської армії, в крайньому випадку — у господарських відділів, призначені на проведення реквізиції³⁵.

Польські частини мали при собі інструкції з указанням цін на продукти харчування, домашніх тварин, тощо, згідно з якими вони мали розплачуватись з селянином. Реквізиційні квитки у вигляді книжок надавалися польським частинам українською владою з українською печаткою за підписом полк. Бондарківського. Реквізувати вони мали, зважаючи на продовольчий стан місцевого населення і не більше, ніж це передбачали норми харчування в армії. Процедура розрахунку по реквізиційних квитках була така: його треба було заповнити з указанням військової частини, кількості забраного майна, продуктів, завірити печаткою дивізії, після чого селянин мав звернутися до інтендатури дивізії для отримання грошей³⁶.

25 квітня у Варшаві головний комісар уряду УНР після ознайомлення з текстом військової конвенції виступив проти проведення реквізицій, будучи переконаним, що вони підірвуть довіру населення до української влади. На його думку, постачання польської армії мало проходити через купівлю, для чого необхідна була асигнація уряду в 200 млн. карбованців³⁷.

Проте вже 8 травня представник українського Генштабу при Ставці ГКПВ полковник М. Капустянський повідомляв, що оскільки польське військо не одержало українських грошей, при реквізиціях воно видавало тільки квитки. Реквізиції часто проводились без представників української влади, селянам видавалися папірці, за забрані продукти і речі гроші не сплачувались, або в неналежній кількості³⁸. Поширеними були випадки затримання на дорогах селянських підвод та насильницького відбирання продуктів, які часто тут же перепродавались польськими солдатами за більшу ціну³⁹. Поведінка польських солдат переходила «всі межі можливого»⁴⁰. Для зняття соціальної напруги серед селянства нагальною була потреба виплати йому принаймні невеликих реквізицій — до 5 тисячі карбованців. З 17 травня в Києві було відкрито касу для оплати реквізиційних квитків гривнями і польськими марками. Для заохочення власників квитків їм надавалася премія у вигляді солі, гасу чи мануфактури. Проте охочуючих скористатися нею було небагато, бо селянам їхати до неї було задалеко⁴¹.

Для пожвавлення вільної торгівлі споживчими продуктами першої необхідності головний комісар уряду УНР видав наказ від 12 травня, яким заборонялися будь-які реквізиції як продуктів, так і засобів пересування⁴². 20 травня подібний наказ видав київський губерніяльний комісар Б. Преснухін⁴³. Оскільки реальність протирічила цьому наказу, то після короткої хвили ентузіазму селяни перестали поспішати з продуктами на ринки, і ситуація поступово заходила у глухий кут. З іншого боку, часто українські повітові комісари та цивільний апарат на місцях самі не були проінструктовані про законний шлях проведення реквізицій польським військом (так, було невідомо, хто підписує квитки та виплачує гроші, бо комісаріат їх не мав). Так, у телеграмі губкомісара Київщини до К. Лоського від 15 травня зазначалось, що він досі не отримав директив з управлінського, земельного, земського, фінансового і валютного питань, а тому до Вінниці була вислана делегація за одержанням директив та коштів⁴⁴. За повідомленням М. Капустянського від 14 травня, у

Києві населення голодувало, хліба не було, дорожнеча стояла неможлива; спекулянти вимагали царських рублів, а киевляни — оголошення однієї валюти⁴⁵.

Уряд В. Прокоповича, що сформувався 31 травня, в своїй більшості лояльний до С. Петлюри та до союзу з Польщею, теж, в свою чергу, через брак грошей не міг ухвалити ні бюджет міністерств, ні організувати владу на місцях, ні стимулювати торгівлю. 2/3 готівки виділялись до міністерства військових справ, яке, як і решта міністерств, займалося тільки паперовою працею, «бавилося в творення обширних штатів і проєктів». Фінансова ситуація була настільки критичною, що уряд був готовим віддати торгівельні концесії тим, хто дасть гроші. Загальна політична ситуація виглядала хаотичною і невиразною⁴⁶. Український уряд не мав довіри: після місячного перебування польської армії в Україні так і не було відчутним державне управління⁴⁷.

І справді, валютне питання викликало загальне незадоволення. Курс валют залежав від магазину і вулиці, від рішень польської команди міста, яка сама встановлювала курс, що коливався між 1:8 до 1:12⁴⁸. Фактично, курс валют визначала не біржа, а базар і «чорний ринок». У цьому валютному хаосі курсувало 14 грошових знаків (радянські гроші, царські рублі, гетьманки, богданівки, польські марки, керенки, білі 50-рубльовки, українські карбованці і гривні). Через відсутність українських грошей Державний банк в Києві так і не розпочав своєї роботи⁴⁹. Сподівання ГКПВ на високий курс марки не справдилося — щотижня вона падала в ціні. За місяць травень ціни на продукти у Києві подорожчали вдвічі (фунт хліба на початку червня подорожчав до 100 карбованців, 10 яєць — до 500 карбованців)⁵⁰. За характеристикою місцевої газети, панувала доба «всенародної спекуляції», коли не окремі групи, а цілий народ став спекулянтом, а гроші перестали бути знаком обміну і самі «стали товаром, якого кожний має багато, а покупця на нього нема».

Ситуація ускладнювалась ще і через те, що в зв'язку з затриманням потягів із продуктами у Ковелі, польська армія напри-

кінці травня була змушена перейти до систематичних реквізицій, що ще більше загострювало відносини з українським селянством⁵¹. За повідомленням II відділу 3-ї польської армії, наприкінці травня постачання польської армії було недостатнім — зі складів видавалося тільки трохи сирого м'яса та муки, решта їжі знаходилася шляхом реквізицій⁵². Для пошуку виходу в деяких дивізіях (наприклад, в 5 польській дивізії) наприкінці травня було ухвалено перейти з «підножного» на «підрядний спосіб», укладаючи напряму договори з селянськими кооперативами та підрядчиками на постачання продуктів харчування⁵³. Проте кооперативи були не в змозі постачати овес, потреба в якому була велика (на 20 тисяч коней щоденно треба було 8 вагонів вівса)⁵⁴.

Оскільки українська сторона не могла за такий короткий час видрукувати гроші, то взамін вона готова була видати польському союзнику 500 тисяч пудів цукру (ціна за пуд цукру-піску 300 польських марок, за рафінад — 600 польських марок). 18 травня у Вінниці було підписано тимчасову умову щодо покриття таким чином видатків польської армії у відповідності до п. 6 військової конвенції. Вона входила у силу після телеграфічного її затвердження ГКПВ⁵⁵. У справі друку українських грошей (від двох до трьох мільярдів карбованців) до Варшави наприкінці травня для підписання договору з міністерством скарбу Польщі мав виїхати представник міністерства фінансів УНР.

4 червня відбулося засідання представників МВС УНР з представником вищого польського командування генералом Я. Ромером, на якому було обговорено факт військових реквізицій та приналежності телеграфічних ліній⁵⁶. Українська сторона після представлення відповідних звітів місцевих органів української влади прохала вжити заходів для того, щоб військові реквізиції відбувались лише через адміністративні органи української влади на місцях. Пообіцявши розслідувати ці факти надвживання, генерал Я. Ромер наголосив на необхідності налагодженого функціонування адміністративного апарату як посередника між військовими частинами та населенням⁵⁷.

Узагальнення прикладів безчинств польської армії на території звільненої УНР було зроблено наступного дня у доповідній на ім'я генерала Я. Ромера. Зокрема, зазначалося, що українське населення, обурене незаконними реквізіціями та ставленням до нього як до населення завойованої, а не союзної держави, в деяких місцевостях було готове до виступу проти польських військ; незважаючи на міждержавні умови, місцева польська влада провадила свою політику на власний розсуд, а її ставлення до місцевих українських самоврядувань було негативним; висловлювалося побажання зміни всієї політики польської влади на місцях⁵⁸. І хоча поведінка надвживань і грабунків польських жовнирів була офіційно засуджена в наказі командуючого 6-ю польською армією генералом В. Івашкевичем 27 травня, це мало змінило стан справи⁵⁹. Про размах протиправних реквізіцій можна судити з рішення утворити в доповнення господарчо-фінансової умови від 17 жовтня розрахункову-ліквідаційну комісію для збору матеріалів з цього питання і його подачі владі Польщі для компенсації збитків⁶⁰.

В зв'язку зі вдалим наступом союзницьких військ на Київ найважливішим завданням моменту стала організація обліку захопленого військового і залізничного майна та його розподіл.

Однак на українських залізницях запанувала польська влада з її порядками. Водночас в самій польській владі панував хаос, бо вона була представлена і польською комендатурою, і польською жандармерією, і залізничною охороною, кожна з яких працювала на свій розсуд і під управлінням різних управ. З моменту прибуття до станції Коростень польської Волинської залізничної дирекції почали насаджатися її чиновники та польська мова, що викликало обурення українських залізничників, готових до страйку. На самій станції було вивішено оголошення з закликом до поляків обіймати посади на залізницях. До кінця травня на козятинському напрямі української військової влади так і не було, а через це усе майно самочинно вивозилося польською армією⁶¹.

Як показало засідання 12 травня у Вінниці, союзники дійсно по-різному тлумачили п. 7 військової конвенції⁶². Польська деле-

гація вимагала повної передачі Міністерству шляхів Польщі залізниць в районах дій армій. Українська сторона згоджувалась лише на військове керування залізницями Польщею, технічно-господарське ж та кадрове управління мали перебувати під наглядом Міністерства шляхів УНР, бо інакше це протирічило засадам суверенності УНР⁶³. Дискусія з цього питання результатів не дала.

1 червня ГКПВ видало наказ про перехід українських залізниць під польський військовий і цивільний контроль. З приводу цього РНМ УНР звернулась до уряду Польщі з протестом щодо окупації українських залізниць та з проханням перегляду цього питання в рамках умов військової конвенції⁶⁴. 5 червня урядом УНР було ухвалено направити до Варшави міністра шляхів С. Тимошенка для з'ясування справи керування залізницями⁶⁵.

22 червня після проведення кількох спільних засідань були визначені принципові засади майбутньої тимчасової військово-залізничної конвенції. Було вирішено відкрити в Житомирі мішану за складом Дирекцію залізниць, що отримувала б одночасно директиви від ГКПВ і міністерства шляхів УНР. Всі видатки натурою і готівкою, зроблені за наказом ГКПВ, оплачувались урядом УНР. Прибутки від залізниці йшли до Скарбниці УНР. Накази щодо військового транспорту Дирекція отримувала від ГКПВ, щодо військово-господарчого транспорту — від Міністерства шляхів УНР⁶⁶.

Згідно з п. 13 військової конвенції, військова рухома здобич належала польській армій (тобто коні, вози, автомобілі, панцерні потяги), решта, залишена частинами Червоної армії на полі бою — Армії УНР. Однак вже після проведення перших успішних боїв наприкінці квітня, польським військом проводився вивіз різного захопленого майна, наприклад, з Могилева-Подільського, зайнятого спільними зусиллями⁶⁷. В результаті дискусій на об'єднаному засіданні 12 травня було вирішено поділити військово здобич на дві категорії: взятую на залізничних коліях та поза ними. Все, що належало до залізничного парку, ремонту і будови залізниць, ставало власністю УНР. Все військово рухоме майно, використане ворогом для військових ці-

лей, взяте у противника на території УНР, ставало власністю Польщі. Харчові продукти та приладдя заводів і підприємств не являлись військовою здобиччю, а користування ними відбувалось по взаємній згоді. Польська сторона внесла пропозицію про те, що взамін за прийняття цих умов Польща зобов'язується доставити ще для трьох дивізій все потрібне, крім одягу (зброю, амуніцію, тилові та санітарні заклади)⁶⁸.

Згідно з п. 11 військової конвенції, на польській території мало продовжуватися формування українських військових частин — як це було до того часу у Брест-Литовську — до того моменту, коли ця організація буде можлива на території УНР. Проте за вимогою ГКПВ центр формування Армії УНР разом з 6 запасовою бригадою було перенесено з Брест-Литовська до Бердичева, що тривало 24 квітня — 4 травня⁶⁹. В Польщі залишалася збірна станиця у Ланцуті, яка мала і надалі скупчувати дрібні партії українських вояків, що перебувають на території Польщі, та переправляти їх до Бердичева⁷⁰.

Подібна ситуація склалася і з інформаційно-реєстраційними бюро на Волині, які було відкрито 28 квітня (головне бюро знаходилося в Рівному, а філії — в Старокостянтинові, Мирополі, Шепетівці, Острозі, Ізяславлі)⁷¹. 3 травня ГКПВ видало наказ про негайне перенесення усього інформаційно-реєстраційного апарату на схід від лінії польсько-більшовицького фронту від 25 квітня; з Волині планувалось лише відсилати всіх бажаючих вступити до запасових бригад Армії УНР (за умови, що вони не народжені в повітах, що переходять за угодою до Польщі)⁷². Штаб бюро переїхав, отже, до Бердичева, а філії було відкрито протягом перших двох тижнів травня в Овручі, Житомирі, Новій Чарторії, Вінниці та Києві⁷³. За цей час було передано до 6 запасової бригади 115 старшин і урядовців та 600 козаків. Ці філії часто ставали одноосібними представниками української влади на місцях⁷⁴, але через незнання умов військової конвенції місцева українська влада не могла чогось вимагати від польського союзника (як обліку та передачі військового майна, реєстрації козаків, права на використання української державної симво-

ліки⁷⁵; надання відповідної пошани українським старшинам, старшим по рангу від польських), що породжувало психологічну пригніченість та створювало атмосферу чогось «недоговореного у взаємовідносинах польської влади і української»⁷⁶.

Фактично, бюро займалися реєстрацією та передачею добровольців до Армії УНР, але принцип добровільної служби не міг бути основою розбудови армії в державі, тому нагальною була потреба оголошення та проведення мобілізації.

Ще наприкінці квітня український союзник отримав принципову згоду командуючого 6-ю польською армією генерала В. Івашкевича на початок підготовчої праці для майбутнього призиву новобранців в Проскурівському, Новоушицькому і Кам'янецькому повітах. Оскільки призив новобранців з цих трьох повітів⁷⁷, за підрахунками ГУГШ Армії УНР, дозволив би довести комплектацію 2 стрілецької дивізії лише до половини її штатної кількості, то пропонувалося провести мобілізацію народжених у 1897-1898 рр., але за умов наявності одягу і зброї для них⁷⁸. Штатна кількість 2 стрілецької бригади була: старшин — 705, козаків муштрових — 18.132, немуштрових — 5.409, урядовців — 172. Наявними на 24 квітня було 260 старшин, 803 муштрових козака та 259 — немуштрових; 437 коней, 6 гармат. 2 запасова бригада потребувала 83 старшини, 2.357 муштрових козаків та 548 — немуштрових⁷⁹.

Складовою успіху цього союзу було поширення серед населення інформації про причини польсько-українського союзу, взаємовідносини між союзниками, формування Армії УНР та про політику уряду УНР. Для цього передбачалось відновити обліково-мобілізаційні органи з одночасним заснуванням на рівні управління повітових військових начальників інформаційних відділів для поширення декларацій уряду про курс УНР та популяризації мобілізації. Міністерство внутрішніх справ мало відновити управи по військовій повинності, призначити повітових комісарів та подбати про відновлення місцевого самоврядування.

Проте польська місцева влада не допустила представників Подільської губерніяльної управи військової повинності до проведення реєстрації наявних у цих місцевостях козаків та старшин

Армії УНР, посилаючись при цьому на відсутність розпоряджень з боку військової польської влади. Так, ще 4 травня військове міністерство УНР направило до воєводи Кам'янець-Подільської округи лист з проханням дозволити раднику губерніяльної управи відновити працю повітових управ військової повинності в Проскурівському, Новоушицькому, Кам'янецькому та Могилівському повітах, щоб к часу оголошення мобілізації управи могли приступити негайно до праці. При цьому підкреслювалося, що принципова згода польського вищого командування та командуючого 6-ю польською армією на проведення мобілізації двох річників (1899-1900 рр.) була вже отримана⁸⁰. В результаті місцева польська влада не допустила українських представників до виконання цього завдання. Тому 20-22 травня українська сторона знов вимагала від командування 6-ї польської армії видачі польській адміністрації відповідних розпоряджень та інструкцій⁸¹. Така ж ситуація склалася в кінці квітня і у Старокостянтинові, в якому польське командування, посилаючись на брак уповноважень, заборонило представнику 5 стрілецької бригади збір та відправку козаків і старшин до Кам'янець-Подільського⁸². Окрім того, польська місцева влада не давала можливості перевірити по волостях списки мобілізованих, хоча вони склалися відповідно до її наказів⁸³. Таке хождіння по адміністративному колу не прискорювало розбудову української армії, знижувало авторитет влади УНР в очах населення, не додавало відчуття союзницької співпраці. Загалом «бракувало ясності: хто властиво був правдивим господарем краю — було це важко розібратися; поляки в ролях доводців двірців, комендантів, підкомендатів, жандармерії, агентів дефензиви — заповнювали всі наші інституції»⁸⁴. На початок червня українській владі таки вдалося організувати управління повітових військових начальників у Кам'янецькому, Проскурівському, Новоушицькому, Літинському, Сквирському, Могилівському та Ямпільському повітах.

Мобілізаційні комісії не мали чіткого плану проведення мобілізації через недостатню розробленість норм, за яким вона проводилась; найбільшою перешкодою була відсутність поімен-

них списків військовозобов'язаних, через що їм часто доводилось працювати навмання. Загальна ситуація з мобілізацією не була ясною для повітових комісарів, оскільки вони не одержали інструкцій щодо того, як саме буде проводитись мобілізація та формуватись військовий апарат на місцях (чи прибуде військовий референт, як будуть функціонувати комендатури, чи треба відкривати інформаційно-реєстраційні бюро).

За розрахунками генерала М. Омеляновича-Павленка, розбудова армії мала пройти два етапи: на першому необхідно було провести реорганізацію і поповнити особовий склад існуючих частин через часткову мобілізацію; на другому планувалось розширити склад частин згідно штатів шляхом проведення загальної мобілізації на всій зайнятій території. Так, вже 5 травня командою 2 стрілецької дивізії було оголошено мобілізацію в прифронтовому Могилівському повіті народжених у 1897-1898 рр.⁸⁵. Згідно з щоденником мобілізації, за період від 12 травня по 11 червня прибуло 115 старшин, 162 підстаршини, 3.385 козаків, з яких було признано здібними до служби 77 старшин, 119 підстаршин, 1.925 козаків⁸⁶.

З перекиненням цієї дивізії на фронт 31 травня на лінію М'ясківка–Вільшанка її формування призупинялось на напівфазі. Зі змушеним переходом дивізії в Ямпільський повіт дивізія не змогла б провести там мобілізацію: з 15 травня 1920 р. командуючий армією УНР М. Омелянович-Павленко видав наказ про мобілізацію в Ямпільському повіті. Виходом могло бути проведення мобілізації в Могилівському повіті народжених у 1899-1900 рр. з перекиненням з Вінниці до Могилева-Подільського 2 запасової бригади⁸⁷. Згідно з дозволом, отриманим на початку червня, 2 (перейменованій в 3 Залізу) стрілецькій дивізії було дозволено 18-21 червня провести мобілізацію в Брацлавському повіті народжених в 1897-1898 рр. і народжених 1899-1900 рр. — в Могилівському повіті⁸⁸.

Мобілізація в Ямпільському повіті проходила між 25 травня та 5 червня. До українського війська закликались козаки 1897-1899 р.н. (в бойові частини), 1899-1900 р.н. — в рекрутські, і

підстаршини — до 30 років включно. Щоб компенсувати нестачу одягу та озброєння, мобілізовані мали з'являтися до війська одягнутими та взутими, а при можливості й озброєними. Її результати перевершили всі сподівання. В разі успішного її проведення припускалось, що вона могла дати армії близько 2.000 вояків. Однак лише за перші три дні силами військових частин було мобілізовано значно більшу кількість військовозобов'язаних, ніж прогнозувалось. Наприклад, лише Волинська дивізія прийняла поповнення 25 травня — 10 підстаршин та 123 козака, 27 травня — відповідно 10 та 507, 28 травня — 198 козаків. Вже 29 травня через штаб Запорізької групи до військових частин було направлено 506 мобілізованих. Київська дивізія мобілізувала 1.045 козаків та понад 40 старшин та підстаршин. У Херсонській дивізії прийняли 8 старшин, 35 підстаршин та 820 козаків. Загалом же в Ямпільському повіті було мобілізовано 30 старшин, 81 підстаршину та майже 4.000 козаків⁸⁹.

За даними на 18 червня ДА УНР налічувала⁹⁰:

Дивізії	старш.	муштр. козаки	немуш. козаки	обозн. коней	рушн.	шабель	кулемет	гармаг	набої до рушн.	набої до гармаг
Запорізька ⁹¹	207	2.757	278	210	923	283	21	7	36.065	240
Волинська	150	1.807	278	190	612	198	18	1	48.000	329
Залізна ⁹²	795	3.465	—	210	2.988	273	80	9	180.350	771
Київська	149	1.758	322	269	631	109		4	60.000	600
Херсонська	98	2.144	423	144	698	125	—	2	60.821	344
6 стрілецька ⁹³	192	1.419	301	273	1.217	127	—	—	—	—
3 окр. кінний полк	19	126	15	15	146	110	2	—	—	—
Разом	1.610	13.476	1.617	1.311	7.215	1.225	121	23	385.236	2.284

Дивізії	старш.	муштр. козаки	немуш. козаки	обозн. коней	рушн.	шабель	кулемет	гармат	набої до рушн.	набої до гармат
запасні бригади										
Запорізька	72	28	—	—	—	—	—	—	—	—
Волинська	125	300	—	6	80	15	—	—	1.000	—
Залізна	139	221	145	22	—	—	—	—	—	—
Київська	37	195	21	4	37	—	—	—	400	—
Херсон.	?	?								
6 стр	449	712	98	—	380	—	—	—	—	—
3-го окр. кінного полку	42	—	—	—	63	—	—	—	800	—
Разом	864	1.456	264	32	560	15	—	—	2.200	—
Загалом	2.474	14.932	1.881	1.343	7.775	1.240	121	23	387.436	2.284

Такий успіх мобілізації потребував негайного матеріального забезпечення зброєю та одягом⁹⁴. Ще 22 травня командарм М. Омелянович-Павленко повідомив військового міністра УНР про те, що він подав того ж дня першу відомість на постачання генералу Ф. Крайовського, командуючому 18-ї польської дивізії пехоти, під час його інспекції армії Зимого походу. Він прохав про видачу 15 тисяч рушниць (3 тис. негайно), 120 кулеметів (40 негайно) з 1 млн набоїв, 30 гармат (12 негайно) і 5 тисяч снарядів, 50 польових кухонь, маючи на меті довести кадри армії УНР до штатного складу (до 5 дивізій, кожна з яких складалася б з трьох трьохкурінневих бригад піхоти, дивізіону артилерії, двох кінних полків і технічного куреня)⁹⁵. У разі отримання вищезазначеного він планував оголосити мобілізацію у Брацлавському (для Волинської дивізії), Гайсинському

(для Запорізької дивізії) та Липовецькому (для Київської дивізії) повітах. Зазначалося, що з матеріального боку (кухні, обози, одяг) Армія УНР забезпечена погано, а тому прохалося, щоб людське поповнення в тилу йшло разом з необхідним майном⁹⁶. В його розумінні, армію треба було відвести в заплілля для розташування її по мобілізаційних дільницях, відпочинку та реорганізації, де за сприяючих умов її можна було б довести до 100 тисяч чоловік⁹⁷.

Згідно з п. 12 військової конвенції, українські війська мали отримати від Польщі зброю, амуніцію і одяг у кількості, що відповідала б її власним штатам для трьох дивізій, але уряд УНР оплачував ці витрати. Польща брала на себе зобов'язання поставити, зокрема, 55 тисяч комплектів одягу⁹⁸, 43.5 тисячі багнетів, 462 важких кулемета, 108 трьохдюймових гармат, 1.020 шабель, 315 польових кухонь, 36.500 верхових коней. На початку травня в розпорядженні інтендатури ГКПВ було всього 10 тисяч комплектів одягу.

15 травня в Бердичеві під наглядом 2-ї польської армії відкрилась станція озброєння для 6 стрілецької дивізії Армії УНР. Все озброєння російського зразку, що було взято у боях 2-ою та 3-ю польськими арміями, після сортирування мало направлятися туди⁹⁹. Командування 6-ї польської армії відкривало подібну станцію озброєння у Могилеві-Подільському, куди 2 стрілецька дивізія мала надіслати свою прийомну комісію¹⁰⁰. Кожна станція мала повідомляти щоденно Ставку ГКПВ про кількість наявного у них озброєння та відданого українським комісіям¹⁰¹.

Для забезпечення тилу польської армії в Україні, постачання її всім необхідним та співпраці з українською владою в питаннях організації Армії УНР, вирішення місця її дислокації, контролю та допомоги в організації української адміністрації наказом ГКПВ від 12 травня було утворено командування етапів польського війська в Україні (Dowództwo Etapów Wojsk Polskich na Ukrainie — DEU, далі — KEU). З 25 травня KEU мало приступити до своїх обов'язків на території Правобережної Укра-

їни¹⁰². З центром у Вінниці, воно утворювало три представництва, що були командуваннями губерніяльних етапів: Київське (з осередком в Києві), Волинське (в Житомирі) та Подільське (у Барі). Начальником КЕУ було призначено генерала Я. Ромера, шефом штабу — підполковника В. Славека. Наказом ГКПВ від 27 травня встановлювалися його кордони: південний політичний кордон Поділля йшов вздовж Дністра від р. Збруч до східного кордону Могилівського повіту; північний кордон Волині йшов по кордону Овруцького повіту. Передбачалось збільшити ці кордони далі на схід по кордонах Волині і Київщини (Радомиського повіту)¹⁰³.

КЕУ прибуло до Вінниці ввечері 27 травня¹⁰⁴. Однак, його діяльність відразу була паралізована через брак грошей та двох третин персоналу. Секції закупок, судова та зв'язку мали особливі складнощі з укомплектуванням своїх кадрів, що гальмувало їхню працю, часто з затримкою в 2-3 тижні¹⁰⁵.

Після тижневого існування КЕУ з розпачем зазначало, що секція постачання зброї була у ситуації «шукаючого навпомацьки у п'ятьма», оскільки вона не тільки не отримала директив щодо свого функціонування, але і не мала навіть матеріальної бази у своєму розпорядженні¹⁰⁶. Не було налагоджено жодного зв'язку між штабом КЕУ і підлеглими органами на місцях, а тому було неможливим ні отримати інформацію про ситуацію на місцях, ні передати накази та бути у курсі щодо матеріально-технічних потреб армій. Окрім того, через відсутність керівного органу досі не було урегульованим питання транспорту, і як наслідок — зрив постачання для фронту. Розподільчі станції постачання польської армії знаходилися у Жмеринці, Коростені та Рівному. Потяги з продуктовими запасами для 2-ї і 3-ї армії стояли в Ковелі і Голобах, чекаючи на перехід на широкі колії¹⁰⁷. 23 травня для подолання продовольчої кризи 3-ї польської армії¹⁰⁸ 6-а польська армія виділила 30 вагонів збіжжя на Київ, які на початок червня так ще і не дістались до місця свого призначення. Інший продовольчий потяг йшов з Житомира до Вінниці (120 км) 4 дні¹⁰⁹.

Не були організовані в КЕУ відділи військовополонених, воєнної здобичі, юридичний, закупівель при інтендатурі, і все це через брак керівництва і відсутність персоналу. Як наслідок, визнавався факт того, що польська сторона не виконувала взяті на себе зобов'язання щодо постачання солі, нафти, бензину, мануфактури, галантереї¹¹⁰, що штовхало уряд УНР шукати можливостей закупівель в Румунії.

На початку червня КЕУ констатувало, що станції озброєння української армії в Бердичеві та Могилеві-Подільському були порожніми, за винятком незначної кількості амуніції для кулеметів і гармат¹¹¹. З іншої боку, польська сторона не знала докладного бойового стану Армії УНР, що ускладнювало її постачання.

Загалом, на кінець травня стало очевидним, що надії ГКПВ на військову здобич російського зразку не справдилися, а здобутої зброї не вистачить на покриття потреб Армії УНР¹¹². Вихід полягав у переозброєнні Армії УНР у ті зразки, які мала у розпорядженні польська армія, в протилежному випадку український союзник міг стати не тільки безкорисним, але й загрозовим баластом¹¹³. 15 червня командуючий 6-ю польською армією генерал В. Івашкевич надіслав до ГКПВ телеграму з проханням дати категоричну відповідь, чи потрібно продовжувати постачання Армії УНР в російські зразки зброї, чи переозброїти її в польські зразки¹¹⁴. 17 червня ГКПВ відповіло, що усвідомлювало труднощі, пов'язані з нестачею амуніції російського зразка, але в той же час воно було проти переходу Армії УНР на інші зразки, бо і їх не вистачало для потреб польської армії¹¹⁵.

Вирішенням проблеми нестачі зброї російського зразку могла стати її закупівля в Румунії. У середині червня у листі до військового аташе Польщі у Бухарешті ГКПВ визнавало, що не в стані повністю забезпечити Армію УНР необхідною амуніцією, а тому пропонувалося підтримати спроби українського уряду закупити зброю в Румунії в кількості не менше 3 млн. набоїв¹¹⁶. Уряд УНР передбачав оплачувати ці закупівлі

цукром та збіжжям¹¹⁷. Головний Отаман С. Петлюра дав свою згоду на закупівлю набоїв в Румунії з подальшою оплатою їх цукром та збіжжям за посередництвом уряду Польщі. 8 червня у своєму докладі начальнику КЕУ полковник В. Сальський повідомив його про це, зазначивши, що це питання мало бути обговореним на засіданні РНМ УНР¹¹⁸. Проте через прорив фронту більшовиками в спішному порядку було обговорено тільки питання евакуації з Вінниці. Фактично, саме завдяки регулярним поставкам з Румунії військового майна, що тривали до середини жовтня 1920 р., покривались біжучі потреби Армії УНР¹¹⁹.

До часу відступу в середині червня Армія УНР отримала від польського союзника наступну кількість одягу, взуття, зброї та амуніції:

Коли	Кому	Поставки комплектів одягу і взуття	Поставки зброї і амуніції
15.05. 1920.	2 стр. дивізія полк. Удовиченка	1.500 к.о.; 2.384 пар взуття ¹²⁰	20.05.–4.000 рушниць; 932 багнета; 50 кулеметів ¹²¹
24.05.		1.200 к.о.; 6.144 пар взуття ¹²²	25.05. — 100.000 набоїв/ рушниць; 1.953 набоїв/гармат
28.05.		1.000 к.о.; 1.000 пар взуття ¹²³	30.05. — 5 гармат
01.06–07.06.		1.000 к.о. ¹²⁴	100 рушниць; 3 кулемета ¹²⁵
11.06.		5.000 к.о.; 3.000 пар взуття ¹²⁶	
Разом		9.700 к.о.; 7.528 пар взуття	4.100 рушниць; 932 багнета; 53 кулемета; 5 гармат

Коли	Кому	Поставки комплектів одягу і взуття	Поставки зброї і амуніції
28.05.–06.06.	Армія ген. Омеляновича-Павленка	4.000 к.о. ¹²⁷	19.05. — 5.563 набоїв/гармат; 19.05.–28.05. — 551.470 набоїв/ рушниць; 24.05. — 364.550 набоїв/ кулеметів ¹²⁸
01.06.–07.06.		4.000 к.о. ¹²⁹	1.300 рушниць; 49 кулеметів ¹³⁰
Разом		8.000 к.о.	1.300 рушниць; 49 кулеметів
20.05.	2 запасова бригада		125.000 набоїв/рушниць; 200.000набоїв/кулеметів; 3.509 набоїв/гармат
19.05.	4 запасова бригада		30.190 набоїв/рушниць
03.06.	6 запасова бригада		400 рушниць; 48.300 набоїв; 800 гранат ¹³¹

З кінця травня розпочалися атаки червоної кінноти С. Будьонного на Український фронт для пошуку його слабкого відтинку. Зокрема, 31 травня тривали бої вздовж р. Марковка з відділами Армії УНР, які змушені були відступити на її правий берег¹³². Командування Армії УНР передбачало, що наступ частин Червоної армії може розпочатися 3 червня на лінії фронту Чоботарка — Крижопіль — М'ясківка — Джугастра, з головним ударом на стику з 12-ю польською дивізією. В зв'язку з цими можливими атаками найбільшою тривогою командування Армією УНР залишалося вчасне отримання амуніції. Так, 2 червня командарм УНР повідомив командуючого 6-ю польською армією, що якщо не буде доставлено набоїв, а Червона армія розпочне наступ, то Армія УНР змушена буде відступити. Він

прохав надіслати на станцію Вапнярка негайно 200.000 набоїв для рушниць та 2.000 набоїв для гармат (щоденна потреба Армії УНР складала 20.000 набоїв для рушниць та 500 набоїв для гармат)¹³³. Перші значні поставки було зроблено до 19-24 червня: Армія УНР отримала 16 гармат, 12.070 рушниць (до того ж запасові бригади — 2.800 рушниць), 2.200 багнетів, 100 тисяч набоїв і 3 вагона гарматних набоїв¹³⁴.

В зв'язку зі зміною ситуації на фронті 19 червня ГКПВ реорганізувало КЕУ. З-під його компетенції виходила організація тилу та постачання польських військ в Україні, в той час як його завданням залишалася організація та вишкіл українських військ і підтримання зв'язку з урядом УНР та Цивільним Управлінням Земель Волині і Поділля щодо політичних та господарчих питань. КЕУ змінювало свою назву на Польське військове представництво при уряді УНР (далі — ПВПУ, *Polska Exprozytura Wojskowa przy Rządzie URL* — РЕWУ) з осередком в Кам'янці-Подільському (з середини липня — в Ланцуті), начальником якого було призначено полковника А. Серда-Теодорського¹³⁵. Саме через ПВПУ тримався зв'язок між 6-польською армією та Армією УНР під час їхнього відступу за р. Збруч. Після реорганізації КЕУ в рапорті від 22 червня зазначалось, що до того часу панувало «хаотичне управління матеріалом озброєння і був відсутній будь-який централізований план щодо озброєння українських військ»¹³⁶.

Система постачання Армії УНР була децентралізована. Воно проходило через військову секцію при дипломатичній місії УНР у Варшаві і приймалося на місці або безпосередньо дивізіями, або інтендатурою Головної управи постачання Військового міністерства УНР; дивізії надсилали також пряму вимоги до інтендатури 6-ї польської армії та військового міністерства Польщі. До того ж окремі дивізії самотужки старалися задовольнити власні потреби. В Могилеві-Подільському та Ямполі були утворені військові бази й майстерні для виготовлення одягу та взуття. Кожна дивізія отримала по 10.000 пудів цукру для придбання необхідних речей.

Оскільки надходження речевого майна контролювалося кількома незв'язаними між собою установами, то постачання Армії УНР «утворило таку безалаберну систему постачання, що в одній частині мається майно в запасах, а в другій козаки неодягнені і босі» і отримати правдиві дані про стан забезпечення Армії УНР майже неможливо¹³⁷. Так, відомості, предоставлені військовою місією у Варшаві, були заплутані і неясні і не могли бути використані для з'ясування стану забезпеченості Армії УНР майном; невідомо, чи надіслане майно дійшло до дивізій і як було розподілене. Такий хаотичний стан речей тривав до вересня 1920 року, коли за вимогою Головного Отамана все постачання Армії мало проводитись виключно через Головну управу постачання Військового міністерства УНР для того, щоб полегшити розрахунки з польським союзником за доставлене майно. Кошторис витрат на формування Армії УНР та утримання вже існуючої не був складений ГУГШ принаймні до кінця липня, а тому поточні витрати проводились безкредитово.

Таким чином, УНР розпочинала нову фазу війни з радянською Росією в кінці квітня 1920 р. в союзі з Польщею в умовах, сприятливих для перемоги. Протягом зими Польща надала матеріальну можливість розпорошеній Армії УНР розпочати організацію зародків 2 та 6 стрілецьких дивізій відповідно у Кам'янці-Подільському та Брест-Литовському. Біля 2,5 тисяч козаків взяли участь у спільному поході на Київ, що розпочався 25 квітня.

Успіх польсько-українського союзу залежав від декількох чинників: функціонування органів постачання армії УНР, від яких напряму залежала фізична боєздатність польської армії, її поведінка з населенням та масштаби проведення реквізицій; від ставлення населення до присутності польської армії на українському терені і взагалі до ідеї цього союзу; від розвитку польсько-українських стосунків на регіональному рівні (а саме розуміння умов військової конвенції та їх дотримання у пунктах про експлуатацію залізничної колії, про розподіл військової здобичі); від проведення мобілізації та розбудови армії УНР. Не менш важливим чинником успіху була швидкість та якість розбудови

адміністративного апарату УНР, якому з часом польська адміністрація мала передати повноту влади. З іншої сторони, підвалиною успіху у такій ризиковій військовій кампанії була і економічно-фінансова спроможність Польщі, її здатність організувати та виконати обіцяні для формування дивізій Армії УНР поставки.

Чотири тижні — з 8 травня до 10 червня — український уряд з міністерствами мали змогу провадити організаційну працю на звільненому від більшовиків терені УНР. Після підписання договору українська сторона сподівалася на проведення першої хвилі мобілізації на терені, тимчасово окупованому польським військом, а саме на Поділлі (у Кам'янецькому, Новоушицькому та Проскурівському повітах). Опір польської місцевої адміністрації не дав можливості здійснитися цим планам.

За цей час вдалося закласти основу для 7 запасових бригад та підготуватися до проведення мобілізації. В першу чергу змобілізованими були Могілівський і Ямпільський повіти, що безпосередньо займалися Армією УНР. Результат мобілізації перевищив очікування — більше 6.000 козаків. Але кількість мобілізованих вдвічі перевищувала наявні запаси зброї і одягу. Вупереч труднощам матеріального і адміністративного характеру за перші вісім тижнів з початку Київського походу Армії УНР вдалося реорганізуватися та збільшити свої лави майже в 2,5 рази. Постачання зброї і одягу до Армії УНР було невпорядкованим, що породжувало адміністративний хаос. Не існувало конкретного централізованого плану забезпечення Армії УНР, воно робилося різними не зв'язаними між собою структурами. Сподівання на велику здобич зброї російського зразку не оправдалися, тому з кінця червня частина замовлень (особливо щодо амуніції) надсилались до Румунії.

Військова конвенція мала тимчасовий характер, що визначався умовами Київського походу на Правобережжя УНР. Більшість її пунктів (щодо механізму постачання зброї та одягу, передачі влади адміністрації УНР, поділу здобичі, залізниць, валютне питання) мали конкретизуватися «окремою умовою» та «додатково». На практиці це означало, що українська сторона

вже на своїй території опинилася заручником «військових обставин», зважаючи на які не можливо було ні вільно провести мобілізацію, ні розбудувати власну адміністрацію, витрачаючи час і сили на опротестування загальної поведінки польської армії і адміністрації. Незаконні реквізиції набули значного розмаху, незважаючи на всі роз'яснювальні і каральні заходи, які вживало для їх уникнення керівництво польських військ.

Польсько-український союз став заручником блискавичного успіху на Київ, оскільки не було достатньо часу ні для поширення ідей польсько-українського союзу, ні для розбудови адміністративного апарату, ні для друку українських знаків. Відсутність української валюти стала однією з ключових проблем травня, що паралізувало процес відновлення влади УНР та катастрофічно ослабило позиції українського уряду по відношенню до польського союзника.

Після відходу польської армії з теренів Правобережної України поставало питання трансформації союзницьких відносин. Фактично, вже тоді мова йшла про невиконання польською стороною головної умови Варшавського договору, а саме — звільнення від більшовиків земель визнаної Польщею УНР, до того ж так і не було створено умов для розбудови Армії УНР. На перший план знов виходило галицьке питання і нові правила організації і постачання Армії УНР.

¹ З останніх досліджень виділемо наступні: *Klimecki M.* Sojusz polsko-ukraiński 1920 r. // *Dzieje Podkarpacia*. — 1999. — Т. 3. — С. 69–95. *Kolańczuk A.* Sojusznicze siły zbrojne URL w Polsce (organizacja, wspólna walka, internowanie) // *Dzieje Podkarpacia*. — 1999. — Т. 3. — С. 113–123; *Krotofil M.* Sojusz polsko-ukraiński z 1920 roku // *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.). Materiały z konferencji naukowej pod redakcją Zb. Karpusa i W. Rezmery*. — Toruń, 1998. — С. 259–265. Огляд польської історіографії див.: *Koko E.* Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918-1939 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. — Kraków, 2000. — С. 132–145; *Nowak Andrzej.* Spory o politykę wschodnią Piłsudskiego:

bohater, zdrajca, czy kozioł ofiarny / Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. — Kraków, 2004. — S. 224–244; *Дуткевич М.* Польсько-український союз у 1920 році у світлі польської історіографії // Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 / Під ред. Т. Кшонстка. — Варшава, 2010. — С. 393–403; *Полторак С.* Забытая историография советско-польской войны 1920 года // Историографический сборник. — Саратов, 2001. — Вып. 19. — С. 40-53.

² *Bruski Jan Jacek.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). — Kraków, 2000. — S. 167-169.

³ *Legieć Jacek.* Armia Ukrainiejskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukrainiejsko-bolszewickiej w 1920 r. — Toruń, 2003. — S. 7.

⁴ *Ibidem.* — S. 98-104.

⁵ *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. — Wrocław, 2004. — S. 234-238, 289.

⁶ Напівофіційні переговори, правда, продовжувались вже в інших воєнно-політичних умовах і завершилися підписанням у Варшаві військової господарчо-фінансової умови 17 жовтня і торгівельної умови 12 листопада на умовах, тяжких для України. — *Pisulinski J.* Nie tylko Petlura... — S. 289.

⁷ В першу чергу, слід назвати такі збірники документів: Українсько-московська війна 1920 р. в документах. — Варшава, 1933; Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Тарас Гунчак. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1984; *Ukraine and Poland in Documents 1918-1922* T. Hunczak, ed. — New York, etc., 1983. — Vol. II; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-1920 рр.: Док. і матеріали. — Том 2. — К., 2006. Ширше про різні аспекти польсько-українських відносин 1920 р. див.: *Верстюк В.* Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри у сучасній українській історіографії // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2005. — Т. 41. — С. 61-66; *Віднянський С., Калінчик В.* Українсько-польські відносини 1917-1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. — № 1. — 2007. — С. 44-51; *Капелюшний В.* Варшавський договір між Директорією УНР і Польщею у контексті українського державотворення доби

національно-визвольних змагань (1918-1921 рр.): інтерпретації вітчизняних та зарубіжних істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського Державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 7 (9). — С. 522-527; Михайлова О. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії // Полтавська Петлюріана. Число 5. Матеріали Шостих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 22 серпня 2002 року. — Полтава, 2003. — С. 12-27; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми) // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice / Redakcja naukowa M. Wagner, J. Wojtasik. — Siedlce, 2004. — S. 333-344; Стопчак М. Політика Директорії УНР у стосунках з Польщею й Румунією / Утворення і діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.): Історіографічний нарис. — Вінниця, 2010. — С. 464-511; Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. пр. — Фастів, 1999. — С. 130-139; Achmatowicz A. Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920 // Mazowieckie Studia Humanistyczne. — 1998. — № 2. — S. 189-206.

⁸ Такі пропозиції щодо зміни наукового підходу до трактування польсько-радянської війни вперше були висловлені у книзі: Василь Яблонський. Від влади п'ятьох до диктатури одного. — К., 2001. — С. 135-136.

⁹ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень-червень 1920 р.). — К., 2002. — С. 62-65.

¹⁰ Там само. — С. 18-22.

¹¹ <http://1919.kupa.in.ua/bbloteka/statt/17-rozbudova-zbroynih-sil-unr-ukrayinske-selyanstvo-vesna-lto-1920r.html>

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 424. — Арк. 75; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN). — Towarzystwo Straży Kresowej. — Sygn. 553. — К. 52.

¹³ Ukraine and Poland in Documents... — Vol. II. — P. 64.

¹⁴ До напрямків діяльності експозитури економічного комітету РНМ Польщі входив нагляд за реалізуванням зобов'язань УНР; постачання польської армії; регулювання торгівлі та підписання контрактів. Для набуття чинності вона мала бути затверджена РНМ Польщі. — ААН. — Akta Stanisława Kauzika. — Sygn. 5. — К. 191.

¹⁵ У представленому тексті цієї телеграми у збірнику «Симон Петлюра. Статті, листи, документи» (Т. III. — К., 1999. — С. 203) вкралися прикра помилка: надруковано «занятій польським військом». — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 3-4.

¹⁶ Вістник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 1. — 11 травня. — С. 1-2; Директорія... — С. 622-624. 20 травня на засіданні РНМ УНР було порушено питання про необхідність скасування головного комісаріату уряду УНР. Ліквідація цього органу мала відбуватися між 5 та 15 червня. 26 травня К. Лоський звернувся до голови уряду УНР з проханням про звільнення його від обов'язків головного комісара уряду УНР.

¹⁷ Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 1. — 5 травня. — С. 3; Директорія... — С. 629-630.

¹⁸ Вістник Головного комісаріату уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 1. — 11 травня. — С. 3-4.

¹⁹ Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 1. — 5 травня. — С. 4.

²⁰ Там само. — Ч. 6. — 18 травня. — С. 3.

²¹ Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 6. — 18 травня. — С. 1.

²² ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 32-33.

²³ Перед ним постало завдання одночасно з формуванням міністерств приступити до військової організації запілля та до розмежування функцій між армією та запіллям. Треба було уникнути знайомої ситуації 1919 р., коли на фронті — армія, яка сама забезпечує себе з найближчого запілля всім необхідним, далі — хаос, посеред якого був уряд УНР з центральними установами. Військове міністерство мало грати ключову роль у зв'язку між армією та територією УНР, бути організатором джерел існування армії (люди, харчування, одяг, коні, зброя), тобто забезпечувати тривку організацію апарату запілля. Зв'язуючою ланкою та основою такої військової адміністративної верти-

каллі керування мали стати запасові бригади. Для цього звільнена територія УНР поділялася на дільниці, що відповідало поділу на повіти. Кожна дільниця знаходилася б під керуванням запасової бригади, штаб якої б складав осередок військового керування дільницею в справі постачання армії, проведення мобілізації та муштри, боротьби з дезертирством, формування етапових частин. Запасові бригади мали стати основою для місцевих гарнізонів, що закладало б підвалини для поширення місцевого цивільного апарату влади УНР. Кожна дієва дивізія мала б свої склади, майстерні, шпиталі. В регулярній армії її постачання покладалося на інтендантство армії, яке працювало в контакті з державними установами і органами місцевими самоврядуваннями. На кінець квітня військове міністерство УНР не могло розраховувати на будь-яку поміч — ні міністерство народного господарства УНР, ні місцеве самоуправління не мали свого апарату в регіонах. Для постачання всього необхідного польському союзнику та власній армії треба було в короткий строк скупчити значні запаси продовольства і фуражу та швидко їх розподілити. Такі завдання могли б взяти на себе інтендантські відділи при управліннях повітових військових начальників для проведення статистики і експлуатації запасів. Управління повітових військових начальників об'єднувались в дільниці місцевих військ з підлеглістю дільничному військовому начальнику. Ці плани щодо принципової ролі запасових бригад не справилились.

²⁴ Вістник Головного комісаріату уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 2. — 18 травня. — С. 8; Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 2. — 8 травня. — С. 1.

²⁵ Ці дії протирічили п. 6-д військової конвенції, оскільки до заключення фінансової конвенції тимчасове співвідношення української валюти до польської мало встановлюватися ГКПВ в порозумінню з Головною командою українських військ.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 4.

²⁷ Тільки 15 травня на засіданні РНМ УНР було ухвалено асигнувати 15 млн. карбованців в розпорядження К. Лоського. 22 травня було ухвалено асигнувати 20 млн. карбованців на видатки з відновлення та організації влади на місцях. — Директорія... — С. 27, 36.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 6-7.

²⁹ Там само. — Арк. 9-10 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 11 зв. На курс української валюти мало «лихий вплив» те, що «наказ ГКПВ про курс карбованця 1:8 заміс хтось з друкарні на Житомирську біржу», хоча потім і було вжито заходів для відкликання цього оголошення. — ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 29.

³¹ Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (далі — САВ). — І.380.3.168. — Nie paginowane.

³² ААН. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 50. — К. 19.

³³ Ibidem. — Sygn. 70. — К. 72-74.

³⁴ Оскільки на той момент польська сторона виділила значні кошти на утримання української армії (так, з 10 лютого по 10 березня було асигновано 18 млн. польських марок), то таку умову у військовій конвенції можна розглядати як спосіб повернення вкладених у розбудову Армії УНР коштів.

³⁵ Деталі цієї процедури, як і унормування способів виплат і преміювання, валютні питання мали бути вирішенні пізніше спеціальною інструкцією. — Komentarze do Konwencji Wojskowej między Polską a Ukrainą z 12 maja 1920 r. // Poland and Ukraine in documents. — Р. 65-66.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 372. — Арк. 8-8 зв.-9.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 27; Там само. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 22.

³⁹ САВ. — І.380.3.168. — Nie paginowane.

⁴⁰ В магазинах польські солдати радили гоподарям не приймати українських грошей. — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 30.

⁴¹ Лісевич І. У відблиску... — С. 119.

⁴² Вістник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 2. — 18 травня. — С. 8; Вістник Волинського губерніяльного комісара. — 1920. — Ч. 5. — 15 травня. — С. 3.

⁴³ Громадське слово (Київ). — 1920. — 22 травня.

- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 10.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11.
- ⁴⁶ Такими були висновки звіту КЕУ від 3 червня. — ААН. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 64. — К. 24-29.
- ⁴⁷ Ibidem. — Sygn. 70. — К. 104-109.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 35 зв.
- ⁴⁹ Лісевич І. У відблиску... — С. 92-99.
- ⁵⁰ ААН. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 70. — К. 104-109.
- ⁵¹ Оскільки польська сторона могла оплачувати квитки лише за курсом польськими марками, які, в свою чергу, селяни не хотіли брати, то для врегулювання ситуації 12 травня ГКПВ видало наказ про оплату реквізованих товарів квитками (а не польськими марками) до того моменту, доки уряд УНР надасть українські гроші. Але це було зачароване коло. У звітах 3-ї польської армії повідомлялося, що за реквізиційні квитки наприкінці травня нічого не можна було дістати, бо населення не хотіло нічого продавати. — Лісевич І. У відблиску... — С. 117-119.
- ⁵² САВ. — І.311.3.34. — К. 29.
- ⁵³ Так, угоди були заключені з Немирівським, Стрільчинецьким, Гайсинським та Брацлавським кооперативами та приватними підрядчиками.
- ⁵⁴ САВ. — І.301.10.34. — Doc. 263328.
- ⁵⁵ Директорія... — С. 29; Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 143-146; ААН. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — Sygn. М.-488. — Dok. 4333. Ю. Пілсудський не згоджувався на таку ціну, пропонуючи встановити її на рівні 150 польських марок за пуд. Оскільки приватні контори пропонували за цукор до 1.000 польських марок за пуд (і сплачували за нього у доларах), то пропонувалися добитись дозволу Польщі на його вивіз з України до Гданська для продажу і закупівлі необхідного для Армії УНР. Ці сподівання українського уряду виявилися марними. — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 52-52 зв.
- ⁵⁶ Недивлячись на те, що дрони пошт і телеграфів мали бути в розпорядженні уряду УНР і тільки за його згодою польське командування

могло використовувати їх, на кінець травня не було налагоджено телеграфічного зв'язку між місцевостями УНР та частинами Армії УНР. 20 травня український Генштаб прохав про виділення ліній Вінниця — Жмеринка — Могилів для зв'язку з 2 дивізією армії УНР, Вінниця — Жмеринка — Вапнярка для зв'язку з армією генерала М. Омеляновича-Павленка, Вінниця — Козятин — Київ для зв'язку з 6 стрілецькою дивізією, Вінниця — Козятин — Бердичів — Житомир для зв'язку з Генштабом польських військ, Вінниця — Проскурів — Кам'янець-Подільський для зв'язку з державними установами. Проте швидко з'ясувалось, що лінії, нібито виділені 6-ю польською армією, були зайняті нею ж. — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 38; САУ. — І.380.3.168. — Nie paginowane. В Брацлавському повіті в середині травня 5 польською дивізією було забрано все телефонне майно, що розцінювалось нею як «непорозуміння». — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 35 зв.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 21. — Арк. 27.

⁵⁸ САУ. — І.380.3.81. — К. 302. Як зазначав у своєму рапорті губернiальний комісар Подiлля Є. Колодiажний, «не може бути сумнiву, що вище польське командування до представникiв уряду i української військової влади ставиться дуже прихильно. Але окремі вчинки, які лічуться тисячами, зовсім дисонують з оцім загальним порозумінням». — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 40.

⁵⁹ Для того, щоб покласти край всiляким безчинствам, він вимагав проведення роз'яснювальної роботи серед жовнирiв щодо їхньої поведiнки в Україні, а за порушення її норм — введення процедур переслiдування військово-польовими судами як винуватих, так i їх командирiв. — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 2.

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 296. — Арк. 15.

⁶¹ САУ. — І.380.3.81. — К. 24.

⁶² Згiдно з ним, залiзниця знаходилась пiд польським керуванням, але український персонал мав залишитися на своїх посадах. Український уряд мав призначити на станції своїх зв'язкових старшин та поступово організувати свій залiзничний апарат для прийняття залiзниць пiд своє керування, що визначалось би окремим договором. Польське командування мало допомогти українським залiзницям всiм

необхідним матеріалом для їх експлуатації. Наприкінці травня українські залізничні комендатури (один-два старшини) з'явилися на станціях Київ, Жмеринка, Козятин, Вінниця, Фастів, Житомир, Коростень, Проскурів.

⁶³ SAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁶⁴ Директорія... — С. 57, 65.

⁶⁵ Там само. — С. 57.

⁶⁶ AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3920.

⁶⁷ SAW. — I.380.10.17. — K. 14.

⁶⁸ Ibidem. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁶⁹ *Legieć Jacek. Armia ...* — S. 95. У Бердичеві 6 запасова бригада армії УНР опинилася у скрутному становищі, позбавлена будь-якого постачання з боку української інтендатури. Її взяв на своє забезпечення польський союзник. — L.K. Ekspozytura... — S. 239.

⁷⁰ SAW. — I.380.3.81. — K. 64.

⁷¹ Ibidem. — I.380.3.167. — K. 18; ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 10.

⁷² Ibidem. — I.380.3.81. — K. 28.

⁷³ Ibidem. — I.380.3.167. — K. 1.

⁷⁴ В зв'язку з тим, що відбулося відновлення праці повітових військових начальників, 29 травня наказом військового міністерства УНР були скасовані інформаційно-реєстраційні бюро, старшини яких переходили в розпорядження запасових бригад. — Ibidem. — K. 42.

⁷⁵ Наприклад, в Жмеринці було побито єврея за те, що він вивішував український прапор. При цьому польський солдат кричав, що «що вони не для того займали Жмеринку, щоб тут вивішувати різні тряпки». — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 30.

⁷⁶ SAW. — I.380.3.167. — K. 3.

⁷⁷ У середньому повіт міг дати 2000 однорічних новобранців, а призов з трьох повітів за два роки — приблизно 10-12 тис. новобранців.

⁷⁸ SAW. — 380.3.165. — K. 44.

⁷⁹ Ibidem. — К. 33.

⁸⁰ САW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁸¹ Ibidem

⁸² Ibidem. — I.380.3.167. — К. 15.

⁸³ Ibidem. — I.380.3.81. — К. 130.

⁸⁴ *Омелянович-Павленко М.* Останній відворот... — С. 411. Показовим тут може бути коротке звернення від 5 червня генерала Я. Ромера до українського міністра внутрішніх справ, в якому нагадувалося, що усі розпорядження щодо проведення мобілізації до Армії УНР мають видаватися лише після їх узгодження з польською владою.

⁸⁵ Ibidem. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁸⁶ Ibidem. — I.380.11.25. — К. 13.

⁸⁷ Ibidem. — I.380.10.16. — К. 79-80.

⁸⁸ Ibidem. — I.380.11.26. — К. 26-32.

⁸⁹ Ці деталі мобілізації вперше подав дослідник О. Заремба. Див. також: *Українсько-московська війна...* — С. 79.

⁹⁰ До цього списку не потрапила за браком даних інформація про 5 запасову бригаду та про кінні полки Чорних запорожців, К. Гордієнка, Мазепинський, Недзвецький, Залізняка. Пор. з відомістю про склад Армії УНР станом на 12 червня; старшин — 2814, муштрових козаків — 15.308, немуштрових козаків — 1.617, рушниць — 7.215, кулеметів — 199, гармат — 37, шабель — 1.225, набоїв до рушниць — 489.695, набоїв до гармат — 2.284. Див.: *Українсько-московська війна...* — С. 36. Польська сторона оцінювала бойовий стан «дивізії Удовиченка і армії ген. Павленка» в 4.550 рушниць, 1.950 шабель, 70 кулеметів. — AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 46. — К. 188.

⁹¹ Ще на початку травня не існувало об'єднаних сил Армії УНР, вона була представлена розрізненими частинами. Армія Зимового походу під командою генерала М. Омеляновича-Павленка складалася з Запорізької, Київської та Волинської дивізій та нараховувала 479 старшин, 3.840 козаків. — *Українсько-московська війна...* — С. 6. Ця армія мала 1.200 багнетів, 2.200 шабель та 10 гармат; разом з немуштровими й обозними нараховувалося до 7.000 чоловік. —

Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. — К., 2010. — С. 85. 6 травня після зустрічі біля с. Писарівка кінного полку Чорних запорожців з розвідкою 3-го кінного полку 2 стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка відбулося завершення п'ятимісячного Зимового походу. 8 травня ця армія увійшла в стик з 2 стрілецькою та 12-ю польською дивізіями, розташувались в районі села Вербка.

⁹² Першу зведену відомість по дивізії було складено 15 травня. Тоді вона нараховувала 409 старшин, 974 муштрових козака та 302 немуштрових козака. — САУ. — І.380.11.31. — К. 10.

⁹³ 6 стрілецька дивізія залишалась у складі 3-ї польської армії до 20 серпня. На 20 квітня вона складалась з 1 бригади (52 старшини, 540 козаків, 45 коней, 24 кулемета) та 2 бригади (49 старшин, 544 козака, 46 коней, 24 кулемета) — САУ. — І.301.7.62. — К. 187. Пор. дані на кінець квітня: 239 старшин та 1.886 козаків. — Українсько-московська війна... — С. 4. На початок травня ця дивізія вже отримала від польського союзника 2.084 комплектів одягу, 1.879 рушниць, 52 кулемета, 4 гармати.

⁹⁴ Військовий міністр В. Сальський так пояснював цю ситуацію в листі до С. Петлюри від 27 липня: «...все було підготовлено до належної мобілізації з військово-адміністративного боку. Тільки недоставка поляками в той час одягу та зброї згідно умов (що вони і самі потім визнали), брак почасті харчів не дали можливості провести мобілізації в травні і з початку червня». — Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. — К., 2003. — С. 422.

⁹⁵ САУ. — І.380.8.34. — К. 295; ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 284. — Арк. 14. В своїх спогадах генерал пише про намір організувати 4 дивізії, прилучити 2 стрілецьку дивізію полковника О. Удовиченка і 6 стрілецьку дивізію полковника М. Безручка. — Омелянович-Павленко М. Останній відворот // Спогади командарма. — К., 2007. — С. 410.

⁹⁶ САУ. — І.380.8.34. — К. 295.

⁹⁷ Омелянович-Павленко М. Останній відворот... — С. 410.

⁹⁸ Під комплектом одягу мається на увазі френч, штани, шинель, білизна.

⁹⁹ З військової здобичі, що нараховувала біля 26 тисяч рушниць російського зразку, українській стороні обіцялося принаймні 11 тисяч рушниць.

¹⁰⁰ SAW. — I.380.3.81. — К. 1.

¹⁰¹ SAW. — I.301.1.5. — К. 105.

¹⁰² Ibidem. — I.301.10.141. — Nie paginowane. До складу КЕУ увійшла експозитура з українських справ МВС Польщі.

¹⁰³ Ibidem. — I.301.10.32. — Nie paginowane.

¹⁰⁴ Ibidem. — I.301.10.34. — Doc. 26483.

¹⁰⁵ Ibidem. — I.301.7.80. — Doc. 6994.

¹⁰⁶ Ibidem. — I.301.10.34. — Doc. 28920/IV.

¹⁰⁷ Для постачання 3-ої армії використовувалася залізна колія з Седлець через Брест-Литовський — Ковель — Сарни — Коростень (потяг «Київщина»).

¹⁰⁸ Наприклад, група полковника Ю. Рибака, що розташувалась в районі Дарниці у Києві, в двадцятих числах травня повідомляла: «стан харчування 14 тисяч людей і 3.800 коней: загальний брак хліба, абсолютно немає борошна для хліба. Купити не можна, район групи є абсолютно вичерпанам». — Лісевич І. У відблиску... — С. 119.

¹⁰⁹ SAW. — I.301.10.34. — Doc. 27022.

¹¹⁰ Мова тут йде про т.зв. преміювання реквізичійних квитків, оплачених готівкою, що прописано в п. 6-б військової конвенції.

¹¹¹ В зв'язку з наступом Червоної Армії збройна станція мала переїхати з Могилів-Подільського до Проскурова, маючи при цьому в запасі 9 кулеметів, 12 гармат та 1.729 рушниць, які було надіслано до запасних бригад Армії УНР у Кам'янець-Подільському. — SAW. — I.301.10.173. — К. 26.

¹¹² Ibidem. — I.301.1.5. — К. 165.

¹¹³ AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 45. — К. 186.

¹¹⁴ Ibidem. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3790.

¹¹⁵ Ibidem. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 46. — К. 187-188.

¹¹⁶ SAW. — I.301.10.170. — К. 5. Перші вагони з набоями (5 млн.), що були надіслані військовим відділом надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії, прибули до Могилів-Подільського 27 червня.

¹¹⁷ В обмін на цукор уряд УНР планував отримати від Румунії 30.000.000 набоїв.

¹¹⁸ SAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

¹¹⁹ Legieć Jasek. Armia... — S. 87, 101-102, 188.

¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 55, 67.

¹²¹ Там само. — Спр. 296. — Арк. 18.

¹²² Там само. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 16.

¹²³ Там само. — Арк. 27.

¹²⁴ Там само. — Арк. 20.

¹²⁵ Там само. — Арк. 21 зв.

¹²⁶ Там само. — Арк. 37 зв., 41.

¹²⁷ Там само. — Арк. 2.

¹²⁸ Там само. — Спр. 296. — Арк. 18 зв.; AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 45. — К. 186.

¹²⁹ Там само. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 20.

¹³⁰ Там само. — Арк. 21 зв.

¹³¹ Видано зі станції в Бердичеві. — ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 296. — Арк. 14.

¹³² Українсько-московська війна... — С. 20.

¹³³ SAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 284. — Арк. 30.

¹³⁵ SAW. — I.301.10.170. — К. 174.

¹³⁶ Ibidem. — I.301.10.173. — К. 23. Міністерство військових справ Польщі у своєму листі до Ю. Пілсудського від 31 травня констатувало, що українська влада звертається до нього з заявками щодо постачання озброєння, але через брак інструкцій воно не знало, як на них відповідати. — AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3789.

¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 72 зв.